

Journal of Archaeology & Art
**Arkeoloji
ve Sanat**

155: Mayıs-Ağustos 2017

KANIŞ, NEŞA, ANISA, KARYE-I KINIŞ

ISSN 1300-4514

Arkeoloji Sanat Yay. Tur. San. Tic. Ltd. Şti. adına
Sahibi ve yayın yönetmeni M. Nezir Başgelen
Sorumlu yazışları müdürü Orhun Gökçay
İdari yönetim Sema Başgelen
Editör M. Nezir Başgelen
Editör yardımcısı Özgür Yılmaz
Uygulama Serdar Kıran

Arkeoloji ve Sanat Dergisi, TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranan hakemli bir dergidir. Yayımlanan yazılardaki her türlü görüş ve düşüncelerin, bilimsel değerlendirmeler ve eleştirilerin yasal sorumluluğu yazarlarına aittir. Arkeoloji ve Sanat Dergisi/Yayımları bunlardan herhangi bir sorumluluk kabul etmez. Yazı ve her türlü görsel malzemenin her türlü yayın hakkı saklıdır. Yayınevinin yazılı izni olmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ve benzeri araçlarla ya da diğer kaydedici cihazlarla kopyalanamaz, aktarılamaz ve çoğaltılamaz.

Yönetim yeri ve yazışma adresi

Hayriye Cad. Cezayir Sok. Mateo Mratoviç Apt.
No: 5/2 Beyoğlu-İstanbul
Tel.: (0 212) 293 03 78 (pbx)
Faks: (0 212) 245 68 77

İstanbul satış mağazası

ArkeoPera Kitabevi
Yeniçarşı Cad. No: 66/A 34433
Galatasaray-Beyoğlu-İstanbul
Tel.: (0 212) 249 92 26

İzmir satış mağazası

ArkeoEge Kitabevi
Kıbrıs Şehitleri Cad. 1479 Sok. No: 10/A
Alsancak-Konak-İzmir
Tel.: (0 232) 422 36 38

Makale yazım ve yayımlama ilkeleri
web sayfamızda yer almaktadır.
www.arkeolojisanat.com
info@arkeolojisanat.com
dergi@arkeolojisanat.com

Yayın türü Uluslararası süreli yayın

ISSN 1300-4514

Baskı Mim Copy Baskı Teknikleri
İsmetpaşa Cad. No: 2 Kağıthane-İstanbul

"Ancak, memleketimizin hemen her tarafında emsalsiz defineler hâlinde yatmakta olan kadim medeniyet eserlerinin ilerde tarafımızdan meydana çıkarılarak ilmi bir surette muhafaza ve tasnifleri ve geçen devirlerin sürekli ihmali yüzünden pek harap bir hâle gelmiş olan abidelerin muhafazaları için müze müdürlüklerine ve hafriyat işlerinde kullanılmak üzere arkeoloji mütehassıslarına kat'i lüzum vardır."

Gazi Mustafa Kemal

Kapak resmi: Kaniş, Neşa, Anisa, Karye-i Kaniş

8-11. Yüzyıllarda Müslüman – Viking Ticareti ve Kuzey Avrupa’da Bulunan İslâm Dirhemleri

Ulaş Töre Sivrioğlu

Dr., Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Bölümü. toresivrioglu@hotmail.com

TRADE BETWEEN MUSLIMS-VIKINGS IN THE 8TH-11TH CENTURIES AND DIRHAMS FOUND IN NORTHERN EUROPE

Abstract

As a result of intense trade relations established between Vikings (Rhūs/Vareg) and the Abbasid Caliphate that were both on the rise in diverse parts of the world in the 8th century, coin circulation reached an unprecedented scale. Presumably hundreds of millions of dirhams appear to have reached the Viking homeland by means of the trade relations and spreaded from the Dutch coast to British Isles via Viking raids. In this essay, the routes through which Islamic dirhams were transferred to Northern European Countries, the preconditions that provided the circulation, the geographic range of dirhams and the purposes of dirham use are tried to be revealed.

Keywords: Vikings, Islam, Dirham, Trade.

Öz

8. yüzyılda dünyanın farklı noktalarında yükselişe geçen Viking (Rhūs/Vareg) ve Abbasi Halifeliği arasında kurulan yoğun ticari ilişkiler sonucunda tarihte daha önce eşine rastlanmamış bir sikke alışverişi yaşanmıştır. Tahminen yüz milyonlarca dirhem, bu ticari ilişki sonucu Viking anavatanına ulaştığı ve Vikinglerin deniz akınları sonucu Hollanda kıyılarından Britanya adalarına kadar yayıldığı görülmektedir. Bu makalede İslâmî dirhemlerin Kuzey Avrupa ülkelerine varış rotaları, bu sirkülasyonu sağlayan ön koşullar, dirhemlerin yayılım alanları ve kullanılma amaçları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Viking, İslâm, Dirhem, Ticaret.

Gümüş, altın, kalay ve bakır gibi maden kaynakları açısından fakir olmasına¹ rağmen İskandinavya ve çevresi yeryüzünün en geniş madeni eşya gömülerine sahip bölgelerinden biridir (Streissguth 1999: 58; Ljungkvist 2015: 237). İskandinav toplulukları, Neolitik Dönem’den itibaren maden gereksinimlerini ticari yollarla genellikle Akdeniz Havzası kültürlerinden sağlamışlardır². Bu ticari ilişkiler sonucunda çok miktarda madeni eserin İskandinavya’ya taşındığı görülmektedir. Bunlar arasında asıl dikkat çekenler, İskandinavların altın ve bakır gibi madenlerden binlerce yıl sonra, Roma İmparatorluk Dönemi’nde tanıştıkları gümüş buluntulardır³. Geç Antik Çağ ve Erken Ortaçağ’a ait en büyük gümüş buluntuları İskandinavya’da ele geçmiştir⁴. Gümüş toplama merakı zaman içinde İskandinav toplulukları için bir “takıntı”⁵ halini almış ve yüzyıllar boyunca Bizanslılardan, Franklardan, Anglo-Saksonlardan ya da Müslümanlardan yani ulaşılabildikleri her bölgeden, gerek ticari ilişkilerle gerekse zorbalık

yoluyla⁶ gümüş eserler toplamaya başlamışlardır⁷; tarihçiler bu nedenle Viking Dönemi'ne (750-110) "Gümüş Çağı" yakıştırmaları yapmışlardır (Streissguth 1999: 58).

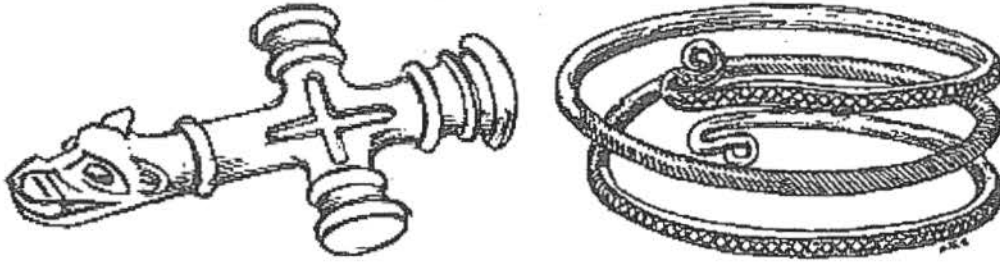
Her ne kadar İskandinavlar komşularından bilezik, toka, kolye, terazi ağırlığı, iğne, kapkaç, kaşık, bıçak vb. her türlü gümüş nesneyi toplamışlarsa da (Hraundal 2013: 140-150) İskandinav yerleşimlerinde bulunan gümüş nesneler arasında en dikkat çekici payı gümüş sikke buluntuları oluşturmaktadır. Vikinglere ait arkeolojik nesnelerin ilk kez keşfedilmeye başlandığı 17. yüzyıldan⁸ bugüne kadar İskandinavya'da ve Viking kolonilerinde 800.000 gümüş sikke bulunmuştur (Gullbekk 2015: 205) ve bu sayı her geçen gün yeni keşiflerle de artmaya devam etmektedir⁹.

Ülke Adı	(Toplam)
Rusya, Ukrayna ve Belarus ¹⁰	207.118
İsveç	180.000 ¹¹
Polonya	37.363
Almanya (Baltık Kıyıları) ve Hollanda	11.338
Danimarka	7534
Estonya	3700
Letonya	2400
Finlandiya	1700
Norveç	700
Litvanya	300
İngiltere	159

Tablo 1: Kuzey Avrupa ülkelerinde bulunan dirhemlerin sayısı (Mikkelsen 2015: 688-689; Shatzmiller 2013: 286; Kilger 2008: 247-252; Naismith 2005: 193-222; Valk 2015: 616; Kovalev ve Kaelin 2007).

800.000 gümüş sikke içinde Bizans, Frank, Anglo-Sakson ve Kutsal Roma sikkelerinin yanı sıra çeşitli İslâm hanedanlıklarına ait 395.000 dolayında dirhem de bulunmaktadır (Tablo 1) (Shatzmiller 2013: 286; Mikkelsen 2015: 688). İlk olarak 19. yüzyılın ilk yarısında bilimsel literatüre giren¹² İskandinavya, Kuzey ve Doğu Avrupa'daki dirhemler, tüm yeryüzünde keşfedilmiş 7-11. yüzyıllar arasına ait İslâmî dirhemlerin %70'ine denk gelmektedir (Shatzmiller 2013: 279)¹³. Bazı araştırmacılar 8. yüzyıl sonu - 11. yüzyıl başı arasındaki yaklaşık 200 sene süren yoğun ticaret dönemi boyunca bulunan dirhemlerin, tedavülde kullanılmış olanların 1/2000 kadarı olduğunu ve toplamda en az 380 milyon (1000 ton) dirhem Kuzey ve Doğu Avrupa'ya ulaşmış olabileceğini tahmin etmektedir (Shatzmiller 2013: 286; Tvauri 2012: 225). Bazı sikkelerin eritilerek süs eşyalarında hammadde olarak kullanıldığı da görülmektedir (Res. 1-2)¹⁴. Bu türden kayıplar da hesap edildiğinde ithal edilen gümüş miktarının dirhemler üzerinden yapılan tahminlerin de ötesinde olduğu kesindir. Kronolojik olarak İskandinavya'ya dirhem ihracının 9. yüzyıl başında başladığı ve 10. yüzyılda zirve noktaya erişerek 11. yüzyıl başlarında aniden sona erdiği görülmektedir. Bu iki yüzyıllık süreçte dirhemler neredeyse rakipsiz olarak İskandinavya'da kullanıldıktan sonra yerlerini yavaş yavaş Anglo-Sakson ve Kutsal Roma sikkelerine bırakmışlardır.

Vikinglerin bu kadar çok gümüş sikke biriktirmelerinin nedenleri üzerine tartışmalar devam etmektedir. Her ne kadar ağırlıklı görüş, gümüş koleksiyonlarının takastan sikke ekonomisine geçişin aracı olarak kullanıldığı yönündeyse de (Gullbekk 2015: 205) 8-10. yüzyıl İskandinavya'sının bu kadar sikkeyi zorunlu kılacak derecede gelişmiş bir ekonomisi olmadığı, gümüş eşyaların öteki yaşamda bir güvence olarak toprağa gömüldüğü de iddia edilmiştir (Gullbekk 2015: 207). Nordik mitolojinin en ünlü derleyicilerinden olan Snorri Sturloson'un (1179-1241) *Edda*'sında Tanrıların evi olan "Asgard"ı maden ve tahta ustalarının vatanı olarak nitelediği (T. D. Price 2015: 267) ve İskandinav mitlerinin madenleri ve madencilik kutsayan öğelerle dolu olduğu düşünüldüğünde (Page 2009: 29, 37, 52-54, 92, 107, *passim*) madenlerin sonraki hayat için saklandığına dair görüş de dikkate alınmalıdır. Nitekim gümüş ve diğer madenler koruyucu muskaların, törensel kapların ve *gullgubber* denilen küçük ikonların yapımında özellikle tercih edilmişlerdir (T. D. Price 2015: 275). Ayrıca İslâm ülkelerinden gelen bazı dirhemlerin İskandinav dini motifleriyle yeniden şekillendirilmeleri de sikkelerin yalnızca değiş tokuş aracı olarak görülmedikleri şeklinde yorumlanabi-

Res. 1-2: Solda, İzlanda'da bulunmuş gümüş Haç ya da *Mjölner* (Page 2009: 21); sağda, "Permian Yüzüğü" olarak bilinen türde gümüş takı (Hardh 2007: 142).

lir¹⁵. Yine Vikinglerin bakır ve altınla ilgilenmeyip¹⁶ salt gümüş toplamaya yönelmeleri, asıl amaçlarının etkin bir para sistemi kurmaya çalıştıklarına dair kuşku uyandırmaktadır.

Sonuç olarak Vikinglerin nedeni net olarak anlaşılamayan bu gümüş sikke toplama merakı sayesinde modern araştırmacılar Vikingler ile İslâm dünyası arasındaki yoğun ticari ilişkinin en somut kanıtlarına ulaşabilmektedir. Çoğu iyi durumda olan dirhemlerin büyük kısmında basım yeri ya da tarihi, hükümdar/halifenin adı gibi ayrıntılar rahatlıkla okunabilmektedir. Bu sayede dirhemlerin İskandinavya'ya hatta Vikinglerin aracılığıyla Britanya Adaları'na kadar olan yolculuklarının rotası ve tarihi hakkında pek çok tahmin yürütülebilmektedir.

Viking-Müslüman İlişkilerinin Tarihsel Kaynakları

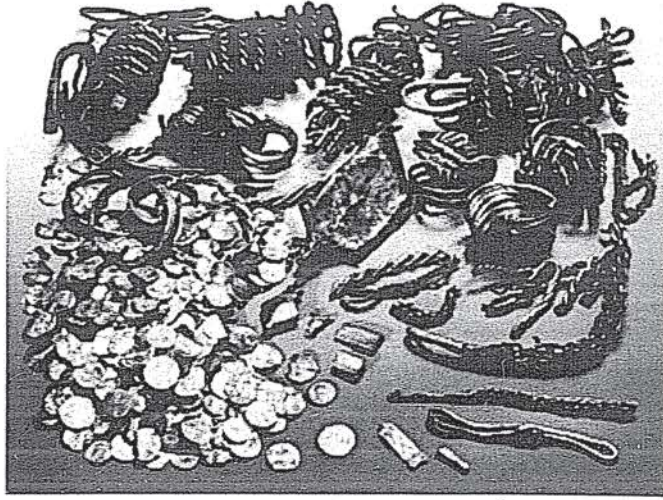
Arkeolojik keşiflerden önce, Müslümanlar ile Vikingler arasındaki ticari ilişkiler hakkında bilgilerimizin çoğunlukla 9-11. yüzyıllarda yazılmış Arapça kaynaklardan sağlanmaktaydı. İlginç biçimde *Runik* yazıtlar ya da Viking sözlü geleneği (*saga*), Araplar ve Müslümanlar hakkında kayda değer hiçbir bilgi vermemesine karşın¹⁷, Vikingler hakkında Arap-İslâm yazınında geniş bir külliyat bulunmaktadır¹⁸.

Vikingler ile Müslümanların karşılaşmasının en erken kayıtları Endülüs'ün Atlas Okyanusu kıyılarında olmakla birlikte¹⁹, Vikingler hakkındaki ayrıntılı bilgi veren asıl İslâmî kaynaklar "Doğulu" Müslüman coğrafyacılarından sağlanmaktadır. "Doğulu" Müslüman kaynaklar Vikinglerin bir kolu olarak kabul edilen *Rhōs*²⁰ ve *Sakalibe* (Slav)²¹ ülkesi hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu kaynaklar arasında yazarı bilinmeyen *Hudud'ül Âlem* (9. yüzyıl) ile Harezmi (öl. 850), Yakubi (öl. 897), İbn Hordadbi (öl. 912), İbn Fadlan (10. yüzyıl), Belhi (öl. 934), İbn Rustah (10. yüzyıl), İbnü'l Fâkih (öl. 951), Mesudi (öl. 956), İştahrî (öl. 957), İbn Havkal (öl. 977), Gerdizi (öl. 1053) gibi coğrafyacı/seyyahların kaleme aldığı tarih/coğrafya eserleri ilk akla gelenlerdir. Genellikle birbirlerini tekrar eden bu yapıtlarda *Rhōs*'ların (Vikinglerin) İtil Nehri boyunca kurulan pazarlara geldikleri, Bulgarlara, Türklere, Hazarlara başta samur kürkü ve derisi olmak üzere, civa, balmumu ve çoğunluğu Slavlardan oluşan köleleri²² sattıkları aktarılmaktadır (Şeşen 2001: 69, 87, 158-161, 165-172). Viking tüccarlarının Abbasilerin merkezi Bağdad'a kadar geldikleri de Arapça kaynaklarda anılmaktadır (Hurdazbi 2008: 132).

Yukarıda bahsi geçen kaynaklar arasında Vikinglerle bizzat zaman geçiren İbn Fadlan'ın seyahatnâmesi ayrı bir yerde durmaktadır. Volga (İtil) Bulgarları arasında İslâmı yayma amacıyla bizzat Abbasi Halifesi Muktedir (908-929) tarafından 921 yılında *Sakalibe* ülkelerine gönderilen İbn Fadlan, Türkler, Bulgarlar, Hazarlar, Slavlar ve Vikingler hakkında Herodotos'u anımsatan birincil elden gözlemlerde bulunmuştur. Bu gözlemler arasında bizim konumuzu doğrudan ilgilendiren, dirhemlerle ilgili pasajlar da bulunmaktadır. Bunlar sayesinde Vikinglerin İtil Nehri boyunca Bulgarlar ve diğer halklarla yaptıkları ticaret karşılığında çok sayıda dirhem topladıklarını öğrenmekteyiz (*İbn Fadlan Seyahatnamesi*, 38-39). İbn Fadlan, Vikinglerin bu dirhemleri değiş tokuş aracı olmaktan çok ziynet eşyası olarak gördüklerini, 10.000 dirhem toplayan bir adamın bunlardan karısına bir gerdanlık yaptırdığını ve her yeni on bin dirhemde bu gerdanlığa bir halka eklendiğini aktarmaktadır (*İbn Fadlan Seyahatnamesi*, 38) (Res. 3). Gerçekten de İskandinavya ve çevresinde yapılan arkeolojik kazılar sonucu dirhemlerin ziynet eşyası olarak kullanıldığı çok sayıda kadın mezarı keşfedilmiştir (Kilger 2008: 211-213). Ayrıca buluntuların büyük çoğunluğunun birkaç yüz,

Res. 3: Paunküla IA'da (Estonya) bir mezarda ele geçen dirhemlerden yapılmış gerdanlık (AM 13892; Fotoğraf: Ivar Leimus), İbn Fadlan'ın gözlemlerini doğrulamaktadır (Tvauri 2012: 153).

Res. 4: 1997 yılında Gotland'ta (İsveç) bulunan Ocksarve Definesi. Definelerin çoğunda Ocksarve örneğinde olduğu gibi dirhemler çeşitli gümüş eşyalarla birlikte ele geçmiştir. Fotoğraf: Raymond Hejdström, Gotlands Museum (Vinroth 2014: 101).

bazı örneklerde ise binlerce dirhemden oluşan koleksiyonlar halinde olması da dirhemlerin topluca alındığını söyleyen İbn Fadlan'ı doğrulamaktadır²³. Sonuç olarak arkeolojik (nümiomatik) veriler en azından Müslüman tarafın ihracat nesneleri hakkındaki tarihsel kayıtlarını doğrular niteliktedir.

Öte yandan iki Endülüslü hâriç²⁴ Ortaçağ İslâm dünyasından hiç kimsenin İskandinavya'yı kendi gözleriyle gördüklerine dair bir kayıt bulunmamaktadır (Montgomery 2015: 702). Müslüman coğrafyacılarının eserlerinde İskandinavya olduğu tahmin edilen *Skadya* (سكديا) ve *Ersâ* (ارشا) adlı ülkelerin adı geçmekteyse de İştahrî, Vikinglerin *Ersâ* ülkesine yabancıların girmesine müsaade etmediklerini belirtmiştir (Şeşen 2001: 161. Ayrıca bkz. Şan 2016: 1-18). Müslüman coğrafyacıların Kuzey Avrupa ülkeleri hakkındaki bilgisizlikleri²⁵ gerçekten de hiçbirinin bu ülkeleri bizzat görmediklerini düşündürmektedir. Olasılıkla Müslüman seyyahların kuzeyde gittikleri son nokta İtil Nehri üzerindeki Bulgar şehri olmuştur.

Vikingler ile Müslümanların üçüncü bir karşılaşma noktası da Bizans İmparatorluğu sınırları ve başkentidir²⁶. İlk çatışmaların ardından 907 yılında yapılan antlaşma sonucu Bizans-Viking ilişkilerinin ılımlı bir döneme girmesi ve ticari faaliyetlerin ön plana çıkmasıyla Konstantinopolis'te toplanan İskandinav ve Müslüman tüccarlar arasında bir bağ kurulduğu tahmin edilmektedir (Watts 2015: 119). Daha geç tarihlerde Bizans'ın hizmetine girmiş olan Varg/Varang adı verilen Viking paralı askerleri²⁷ Bizans'ın doğu sınırlarında Müslümanlara karşı askerî harekâtlara katılmışlardır. Snorri Sturluson'un (1178-1241) *Heimskringla* adlı derlemesinde anlatıldığına göre Harald Hardraba adlı bir Viking lideri Filistin'de Araplara karşı savaşmış ve bu seferlerden altın ve mücevher dolu ganimetlerle dönmüştür (Watts 2015: 120). Ancak tıpkı Endülüs'te olduğu gibi Bizans üzerinden gerçekleşen karşılaşma da İtil Havzası'nda yaşanan yoğun ilişkilerin yanında sönük kalmaktadır.

Viking-Müslüman Ticaretine Yol Açan Ön Koşullar

Viking-Müslüman ticareti nasıl bu ölçüde başarılı olmuş ve neden 8-11. yüzyıllar arasında Vikingler Hristiyan krallıklardan çok Müslümanlardan sikke ithal etmeyi, Müslümanlar da ticari partner olarak Kuzeyli "Paganları" tercih etmişlerdir? Bu soruların cevabını vermek için 8-10. yüzyıllar boyunca Avrupa ve çevresinde yaşanan tarihsel, toplumsal, ekonomik ve kültürel gelişmelere toplu olarak bakmak gerekmektedir. Vikinglerin Hristiyan Batı krallıklarından gümüş sikke toplamamalarının nedeni oldukça basittir; "Viking Çağı"nda Batı Avrupa'nın Hristiyan krallıklarının sikkeleri sürekli olarak değer kaybetmektedir. Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasının (476) ardından Avrupa'da nitelik ve nicelik açısından sürekli olarak gerilemekte olan para ekonomisi, azalan altın stokları ve ham metal madenlerinin bulunamaması sorunuyla birleşince 6. ve 7. yüzyıllardan itibaren Batı Avrupa'da kaliteli

sikke üretimini neredeyse sona erdirmiştir (Eagleton ve Williams 2013: 82). 7. yüzyıldan itibaren artık Batı Avrupa'da altın sikke (*denarius*) yerine gümüş sikkelerin kullanılmaya başlandığı onların da genellikle *Firisia* (Hollanda) ve *Ribe* (Danimarka) gibi Hristiyan dünyanın dışında kalan Pagan bölgelerde üretildikleri görülmektedir. Ancak Pagan Kuzeylilerin ürettiği *sceattas* adlı gümüş sikkelerin kalitesi de 8. yüzyıl ortalarında hızlı biçimde düşmüş ve gümüş oranları giderek azalan *scettas* artık tunç paralardan ayırt edilemez hâle gelmiştir (Eagleton ve Williams 2013: 83).

755 yılında Kısa Pepin'in (741-751) gümüş sikke reformu sayesinde Karolenj Avrupa'sında gümüş para (*peni*) standartları belirli bir seviyede tutulmakla birlikte, 8. yüzyıl boyunca kesirilen sikke sayısı ne piyasanın ne de bir yüzyıl kadar sonra Vikingli istilacıların haraç olarak talep edecekleri miktarları²⁸ karşılayacak düzeye hiçbir zaman ulaşamamıştır (Eagleton ve Williams 2013: 90). 9. yüzyıl ortalarında Avrupa'da üretilen yegâne gümüş sikke olan *peni* yarım olarak basılmış; hatta piyasada kullanıcılar tarafından dörde bölünerek sikke talebine cevap verilmeye çalışılmıştır (Eagleton ve Williams 2013: 94). Başka bir deyişle Karolenjlerin gümüş oranlarını koruyarak (17 gramlık *denarius*'ta 16 gram gümüş) güvenilir bir sikke sistemi kurma çabası da başarısız olmuş, üç katı devalüasyona uğrayan sikkeler 11. yüzyıl başlarında yalnızca %5 oranında gümüş içerir hâle gelmişlerdir (d'Arienzo 2014: 172). Aynı dönemde (8-10. yüzyıl) Bizans İmparatorluğu'nun para sisteminde de Arap-İslâm fetihlerinin hemen ardından yaşanan daralma²⁹ kısmen aşılmasına ve Bizans altın sikkelerinin (*solidus*) kalite standartlarını korumayı başarmasına rağmen Vikinglerin ilgisini çeken gümüş paraların (*milaresion*) Bizans'ta yalnızca dönemsel olarak kestirilebildiği görülmektedir (Eagleton ve Williams 2013: 98).

Sonuç olarak Vikinglerin talep ettikleri gümüş sikkeleri 8-9. yüzyılların Hristiyan dünyasından toplamaları mümkün görünmemektedir. Zaten bu yüzyıllara ait Viking definlerinde de Hristiyan gümüş sikkelerine nadiren rastlanmaktadır³⁰. İslâm dünyasında ise Avrupa'daki durumun aksine bu yüzyıllar için inanılmaz bir gümüş bolluğunun olduğu yazılı kaynaklarda aktarılmaktadır. Örneğin Halife Mutasım'ın (833-842) Şaş (Taşkent) Vilayeti'nin ziraatinin geliştirilmesi için 2 milyon dirhem yardım yaptığını bilmekteyiz (Yıldız 1992: 25). Saffari Emiri Amr b. Leys'in halifelikle arasını düzeltmek için 889'da Bağdad'a 10 milyon dirhem gönderdiği rivayeti de örnek verilebilir (Merçil 1992: 436). Samanîlerin yıktığı Saffarîlerin hazinesinde 36 milyon dirhem bulunduğu da rivayet edilmiştir (Merçil 1992: 441). Bu anlatımlar abartılı olabilir; ancak elimizdeki arkeolojik veriler bahsi geçen milyonlarca dirhem bir zamanlar piyasada dolaşımda olduğu kanısını güçlendirmektedir. Daha da önemlisi 8-9. yüzyıllarda Hristiyan Avrupa krallıklarının da İtalyan kentleri aracılığıyla İslâmî sikkeleri topladıklarını ve bunların imitasyonlarını ürettiklerini bilmekteyiz³¹ (Williams ve Cowell 2009: 135) (Res. 5).

Geriye başka bir soruya cevap aramak kalmaktadır; bahsi geçen yüzyıllarda sikke kalitesi ve zenginliği konusunda rakipsiz olan Müslümanlar neden Hristiyan krallıklardan çok Vikinglere sikke ihraç etmeyi tercih etmişlerdir?³² Ortaçağ tarihçilerinin genelde bu soruya verdikleri kısa yollu cevap bu yüzyıllar için Müslüman-Hristiyan kavgasının her iki tarafı da bu ticaretten alıkoyduğu ve genelde Arapların yalnızca yağma amacıyla Avrupa kıyılarını ziyaret ettiği (Heyd 1975: 57-58; Bloch 2007: 35-93). Bu peşin yoruma rağmen 8. yüzyıl sonunda Endülüs Emevîlerine karşı Abbasîler ile Franklar arasında bir yakınlaşma olduğu³³ ve Müslümanların İtalyan kent devletleriyle ticari ilişkiler kurdukları bilinmektedir (Eagleton ve Williams 2013: 137-138). Zaten Müslümanların Pagan Vikingler ya da Yahudi Hazarlarla ticaret yapıp da (Tereşçenko 2007: 33-54) Hristiyanlara karşı dinsel nedenlerle bir boykot tutumu takındıklarını düşündürecek bir bilgiye sahip değiliz. Tüm Avrupa kıtasında İslâmî sikkelere en nadir olarak rastlanan bölgelerin Hristiyan Batı olmasının nedeni kanımızca yukarıda bahsi geçen dinsel çatışmalardan değil, Hristiyan Batı'nın bu dönemde dünya ticari ağlarının çerperinde kalmasından kaynaklanmaktadır.

Res. 5: Mercia (Orta-Güney Britanya) Kralı Offa'nın (757-796) kestirdiği imitasyon dinar. Ön yüzünde Latince Kral Offa (REX OFFA) ile arka yüzünde *Lâilâheillallah* yazısı yer almaktadır. (British Museum No. 1913,1213.1) (Williams ve Cowel 2009: 135).

Res. 6-7: Solda, 837/838 tarihli Musa Sikkesi (*Moses Coin*) olarak bilinen Hazar taklidi dirhem. Spilling Gotland/ İsveç (Waugh 2009: 169). Sağda, Salaspils Laukskola VI'da (Estonya) bulunan imitasyon dirhem (Berga 2007: 172).

Geriye gümüş talebi ve arzında en yüksek seviyede olan iki ayrı kültür dünyasını bir araya getiren araçları mercek altına almak kalmaktadır. 8. ve 9. yüzyıllarda Müslüman ve Vikingleri bir araya getiren en önemli aracının Hazarlar olduğunu söyleyebiliriz. Dirhem ihracının olası iki temel rotası olan Kafkasya ve İtil Havzası (Noonan 1980: 436) 8. ve 9. yüzyılda Hazarların denetimindeydi. 7. ve 8. yüzyıl boyunca Müslümanlarla bir ölüm-kalım mücadelesine girilen ve Müslümanların Güney Kafkasya'nın ötesine geçmelerini engelleyen Hazarlar 9. yüzyıl başlarında politikalarını değiştirerek Müslüman, Yahudi, Hristiyan ve Pagan tüccarların bir araya gelebildiği bir ticaret ağı kurmuşlardı (Tereşçenko 2007: 33-54). Dirhem ticaretinin yükselişe geçmeye başladığı 9. yüzyıl ortalarında Hazar ülkesinde her din-den tüccarın serbestçe hareket edebildiği, Volga Nehri'nin Hazar Denizi'ne döküldüğü del-tada bulunan Başkent İtil'de Müslümanlara ait 30 camii ve davalarına bakan kadıları oldu-ğu yazılı kaynaklardan bilinmektedir (Tereşçenko 2007: 54-55). Uluslararası ticaret Hazar Devleti'nin temel gelir kaynağı haline gelmiş ve günlük yaşamda *şelek* (İbranice: gümüş) adı verilen Müslüman dirhemleri en çok tercih edilen para olmuştur (Tereşçenko 2007: 56-58). Dirhemlerin piyasadaki gücü Hazarların da taklit (imitasyon) Abbasî dirhemleri kestirme-lerinden anlaşılmaktadır. Kazı alanlarında 400 civarı Hazar imitasyonu sikke bulunmuştur (Kilger 2008: 224). Bunlardan bazılarında Abbasî dirhemleri üzerinde yazan "*Muhammed Resulullah*" yazısı yerine "*Musa Resulullah*" yazısı yer almaktadır (Waugh 2009: 165) (Res. 6-7). Benzer imitasyon dirhemlere Letonya'dan (Berga 2007: 170-174) İngiltere'ye kadar (Naismith 2005: 220) çok farklı yerlerde rastlanması dirhemlere olan ilgiyi kanıtlamaktadır.

Hazarların bu aracı rolünü 10. yüzyıl başlarından itibaren İtil Bulgarlarına kaptırdıkları görülmektedir. İtil Bulgarlarının Müslümanlığı kabul etmesiyle (10. yüzyıl başları) (Barthold 2006: 53-54), Hazar Hakanlığı aracılığıyla Kuzey ülkeleriyle dolaylı bir ilişki kurmak zorunda kalan Abbasîler için yeni fırsatlar ortaya çıkmış ve çeşitli Müslüman ülkelerden tüccarlar ticaret için nüfusu 50.000'i bulan Bulgar kentine (Barthold 2006: 55) akmaya başlamışlardır. 1006 senesinde Vikinglerle bir ticaret antlaşması yapan Bulgar Hanlığı, Akdeniz-İslâm ülke-lerine deri ve kürk ihracının ana merkezi konumuna yükselmiştir (Merçil 2000: 15).

Öte yandan Viking-Müslüman ticari ilişkilerinin kurulmasının ön koşulu olarak Vikinglerin İslâm diyarlarının sınırlarına inmelerini sağlayan teknolojik bazı gelişmelerden de bahsetmek gerekmektedir. 8-10. yüzyılların İslâm medeniyeti için altın yüzyıllar olduğu zaten yeterince bilinmektedir (Geniş bilgi için bkz. Clot 2007). Aynı "Altın Çağ" yakıştıması İskandinavya

Res. 8: Bayeux Duvar Halısı (1066) üzerinde gemi yapan Normanlar (Heath ve McBride 1985: 58).

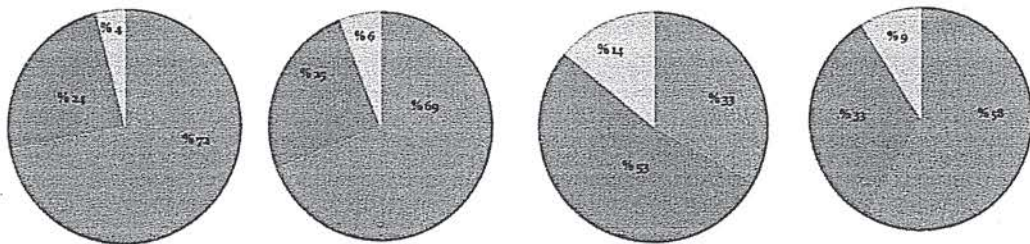
medeniyeti için de rahatlıkla söylenebilir. 8-10. yüzyıllar Viking dünyasında kentlerin büyüdüğü, tarım teknolojisinde Avrupa kıtasının çok üzerinde başarılar elde edildiği³⁴, ticaretin geliştiği bir yükseliş dönemi olmuştur (Skre 2015: 111-123). Gemi yapım teknolojisindeki ilerleme sonucu inşa edilen büyük yük gemileri sayesinde (Bill 2015: 214-227) Vikingler deniz ve nehir yollarını kullanarak uzak mesafelerde örgütlü bir sefer/ticaret ağı kurabilmişlerdi (Sindbæk 2015: 194-196). İtil (Volga) ve Dniپر su yollarını kullanarak Karadeniz ve Hazar Denizi'ne kadar uzanan bir alana yayılarak (Androshchuk 2015: 653-684) Müslüman tüccarlarla bağlantı kurabilmişlerdir. Yük gemilerinin yaygınlaştığı yıllar ile dirhemlerin en yoğun olarak toplandığı yıllar (930-970) birbirine uyumludur (Sindbæk 2015: 196).

Son olarak Viking-Müslüman ticaretinde gümüş kaynakları, teknolojik ve coğrafi gelişmelerin dışında bazı ideolojik unsurların da rol oynamış olabileceğini belirtelim. Her ne kadar yukarıda Müslüman-Hristiyan çatışmasının abartıldığını söylemişsek de sonuçta Müslüman-Hristiyan krallıklar arasındaki zaman zaman ticareti engelleyen dini ve kültürel önyargıların bulunduğunu, özellikle Papalığın "inançsızlar"la ticareti engellemeye çalıştığını bilmekteyiz³⁵. Bu türden dinsel engellere ve ticarete müdahale edebilecek dini ya da siyasi bir otoriteye Vikingler arasında rastlanmamaktadır³⁶. Burada asıl ilginç olan normalde "darü'l harb" topraklarına maden çıkarılmasına hoş gözle bakılmamasına rağmen³⁷, Müslümanlar da pagan Vikinglerle, Hristiyan krallıklara nazaran daha rahat ilişki kurmuş görünmektedir. Bu belki de mevcut ticaretin dışarıdan kaliteli silah, giysi ve köle temin edilmesini sağlama-sıyla meşrulaştırılmıştır³⁸.

Dirhemlerin Kaynakları

Britanya'ya Endülüs üzerinden ulaşan³⁹ ve oradan da İskandinavya'ya giden (Blackburn 2007: 60-62) çok az sayıdaki örnek bir yana bırakılırsa Kuzey Avrupa ülkelerine ulaşan İslâmî sikkelerin tamamına yakınının "Doğulu" Müslüman ülkelerden geldiği, Endülüs ve Kuzey Afrika emirlikleri gibi "Batılı" (mağribî) Müslüman ülkelerin bu dirhem sirkülasyonunda oldukça önemsiz bir rol oynadıkları görülmektedir. İsveç sınırları içinde günümüze kadar keşfedilen 180.000 civarı dirhem içinde Endülüs kökenli olanlar 33 adet (toplama oranı %0.05), Kuzey Afrika kökenli olanlar da 59 adet (toplama oranı % 0.09) kadardır (Kilger 2008: 205); ki Britanya dışarda tutulursa Endülüs ve Kuzey Afrika dirhemlerinin Abbasî/Sâmânî dirhemleriyle birlikte bulunmaları nedeniyle bu az sayıdaki örneğin de yine "Doğulu" Müslümanlar tarafından taşınmış olması olasılığı çok yüksektir. Kuzey Avrupa'da bulunan dirhemlerin yaklaşık %75'i (280.000 kadar) Samanîlere, %20 kadarı (70.000 kadar) Abbasîlere aittir (Noonan 1992: 247; Kilger 2008: 205). Geri kalan %5'lik kısım da genellikle Tahirîler (821-873), Saffarîler (861-1003), Hamdanîler (890-1004), Büveyhîler (945-1055), Mervanîler (990-1085) gibi Abbasîlere şeklen bağlı diğer Ön Asya hanedanlarına aittir (Grafik 1-2). Bu oranlar Rusya ve Doğu Avrupa, Norveç (Grafik 4), İsveç ve Estonya'da (Tvauri 2012: 153) aşağı yukarı birbirlerine yakındır. Yalnızca Britanya'daki sayıca az olan buluntular arasında Abbasî dinarları (7 adet) ve dirhemleri (57 adet) diğer hanedan sikkelerinden fazladır (Grafik 3) (Naismith 2005: 205).

Açıkça görüldüğü üzere dirhemlerin kaynağı Doğu İslâm ülkeleridir. Bu durumda Batı rotaları devreden çıkarılarak olası iki temel rota üzerinde durulmalıdır: Bunlardan birincisi

Grafik 1-2: Büyük dirhem koleksiyonlarına sahip İsveç (solda) ve Rusya-Doğu Avrupa (sağda) ele geçen dirhemlerin İslâm hanedanlarının göre dağılımı. "Diğer" seçeneği içinde de Büveyhî, Hamdanî, Tahirî, Saffarî gibi "Doğulu" Müslüman Emirliklere ait dirhemler ağırlıktadır (Kilger 2008: 204; Noonan 1992: 247).

■ Samanî ■ Abbasî ■ Diğer

Grafik 3-4: Küçük koleksiyonların bulunduğu Britanya (solda) ve Norveç (sağda) ekle geçen dirhemler arsında hanedan tespiti yapılabilenlerin oranlaması (Naismith 2005: 205; Kilger 2008: 204).

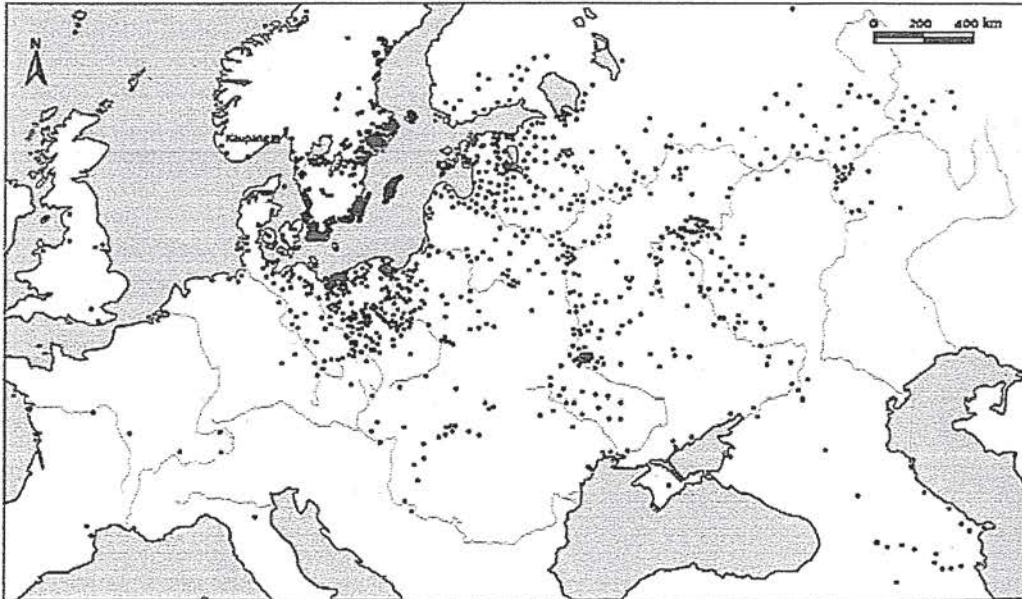
Kafkasya, ikincisi ise İbn Fadlan'ın da takip ettiği rota olan "Bağdad-Rey-Serahs-Cürcan-Bulgar" hattıdır (*İbn Fadlan Seyahatnamesi*, 79). Arkeolojik keşifler öncesinde biliminsanları, İbn Fadlan'ın Bağdat'tan İtil Havzası'na ulaşmak için kısa güzergâh olan Kafkasya'yı kullanmak yerine, çok daha uzun bir yolculuğu göze alarak önce Maverâünnehir'e oradan da Bulgar kentine gittiğine dikkat çekerek Müslüman tüccarlar için kuzeye ulaşmanın en güvenli yolunun bu hat olduğunu savunmuşlardır (Barthold 2006: 53-54). Arkeolojik veriler 8-9. yüzyıllarda Kafkasya-İtil hattının, Samanîlerin yükselişinden sonra (10. yüzyıl) ise Maverâünnehir-İtil hattının daha yoğun olarak kullanıldığını düşündürmektedir (Noonan 1980: 436).

Rotalar hakkındaki tartışmalar devam etmekle birlikte kesin olan bir şey vardır ki o da dirhemlerin taşıyıcılarının kesinlikle Vikingler olduklarıdır. Dirhemlerin dağılım alanları kesin olarak Viking yayılım alanıyla örtüşmektedir (Harita 1-2). Bu örtüşme yalnızca Vikinglerin çekirdek yerleşim bölgesi olan İskandinavya için değil, İtil-Dnieper Havzası (Anrroushchuk 2015: 655), Kuzey Fransa (Normandia) ya da Northumbria'da (Doğu İngiltere) Viking kolonisi olduğu bilinen bölgelerle de kesin olarak örtüşmektedir⁴⁰. Tersinden de Vikinglerin ulaşmadıkları Orta Avrupa'da, Frank İmparatorluğu'nun kıyıdan uzak kesimlerinde dirhemlere nadiren rastlanılmaktadır (Harita 1). Anlaşılan Endülüs Müslümanları gibi Batı Avrupalı Hristiyan krallıkları da dirhem sirkülasyonunda mühim bir rol oynamamışlardır.

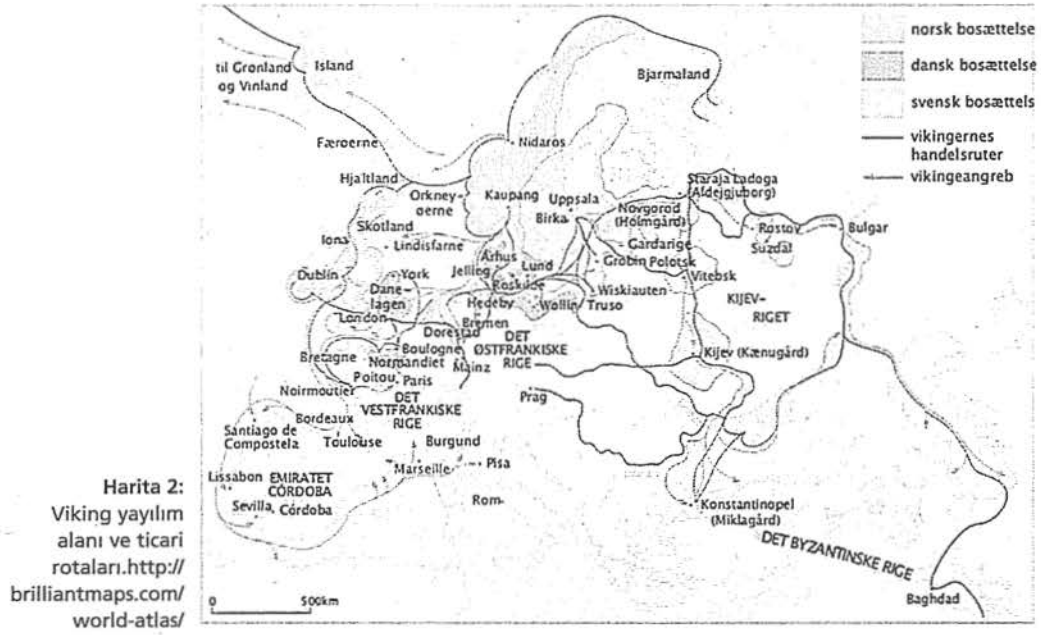
Dirhemler Ne kadar Sürede Kuzey Avrupa'ya Ulaşıyordu?

Daha önce de belirtildiği üzere elimizdeki dirhemlerin büyük bölümünün üzerinde basım tarihleri, darphane ya da halife/hükümdar isimleri bulunmaktadır⁴¹. Ancak bir dirhem basım yılının bilinmesi Kuzey Avrupa ülkelerine hangi tarihte ulaştığı hakkında doğrudan bir bilgi vermediği gibi, yalnızca dirhemlerin basım yıllarına bakılması araştırmacıları yanlışlara sürükleyebilmektedir. Örneğin İskandinavya'da 740'lara ait Emevîlere hatta Sâsânîlere ait dirhemlerin bulunması (Waugh 2009: 165-168; Noonan 1992: 255), Sâsânîler ya da Emevîler ile Vikingler arasında bir ticari ilişki olduğu anlamına gelmemektedir. Neyse ki Kuzey Avrupa'da ele geçen Sâsânî ve Emevî dirhemlerinin tamamının Abbasî defineleri içinde bulunması (Noonan 1980: 409-410) yanlış değerlendirmeleri baştan engellemiş, Sâsânî ve Emevî dirhemlerinin kestirildikten on yıllar sonra Kuzey Avrupa ülkelerine ulaştıkları kesin olarak saptanabilmiştir.

Abbasî dirhemleri ise Emevî dirhemlerine göre çok daha kısa sürede Kuzey Avrupa ülkelere ulaşmışlardır. Kuzey Avrupa ülkelerinde ele geçen en eski Abbasî dirhemleri 780-790 tarihlerinde kestirilen sikkelerdir. Bunların 10 ilâ 20 sene içinde Baltık Denizi kıyılarına kadar

Harita 1: Avrupa ülkelerinde bulunan dirhemlerin haritası (Kilger 2008: 201).

ulaştıkları yönünde güçlü kanıtlar bulunmaktadır. Bu bağlamda dirhem sirkülasyonunda en uzak noktalardan biri olan İngiltere’de manastır kronikleri sayesinde 872 yılında Vikinglerin bir koloni kurduklarını bildiğimiz Torksey’da⁴² (Anglo Sakson: *Tureces lege*) basım yeri belli olmamakla birlikte 844 yılına ait Abbasi dirhemleri bulunmuştur (Naismith 2005: 215). Benzer şekilde 872 yılına tarihlenen *Croydon* gömüsünde (Richards 2015: 467) de en geç dirhem 847 yılına aittir (Naismith 2005: 212). Bu dirhemlerin Abbasilerin en batıdaki darp-hanelerinden birinde (örneğin Arminiyyah ya da Bağdad) kestirildiği bile varsayıldığında, bir kuşak içinde İngiltere’ye ulaşmaları sirkülasyonun hızı açısından önemli bir göstergedir. Üstelik bunlardan çok daha kısa sürede Avrupa’ya ulaşan örnekler de bilinmektedir. Örneğin Vikinglerin Dublin’den kovulmalarından (902) hemen sonra (905-910) gömüldüğü tahmin edilen (Eagleton ve Williams 2013: 88) 8500 sikke ve gümüş eşyadan oluşan "Cuerdale Hazinesi"nde 892 tarihinde Penşir’de (Afganistan) darp edilmiş bir Abbasi dirhemi ile 897’de Arminiyyah (Ermenistan) darphanesinde kestirilmiş diğer bir Abbasi sikkesi ele geçmiştir (Naismith 2005: 212). Dirhemler, Afganistan’dan İrlanda’ya 15 sene içinde ulaşabiliyorsa daha yakın mesafelerdeki dolaşımlarının 10 yıldan daha kısa sürede olacağını söylemekte bir sakınca olmayacaktır. Başka bir deyişle, 780’lere ait en erken Abbasi dirhemlerinin Kuzey ve Doğu Avrupa ülkelerine 790-800 yıllarından itibaren ulaşmaya başladığını söyleyebiliriz.

Dirhemlerin Kronolojik Olarak Sınıflandırması

Kuzey Avrupa’ya ulaşan dirhemlerin ağırlıklı olarak Abbasi ve Samani üretimi olduklarını gördük. Kronolojik düzlemde kabaca 9. yüzyılda Abbasilerin, 10. yüzyılda ise Samanilerin dirhem ihracında öncü oldukları görülmektedir (Noonan 1992: 252). Ancak 10. yüzyılda başlayan Samani ihracı kısa sürede Abbasilerin geçmişte gönderdiği dirhem miktarının çok üzerine çıkmıştır. Eskimiş olmakla birlikte Noonan’ın 1992’de verdiği basım tarihi net olan dirhem sayılarına ve Shatzmiller’in verdiği daha yeni verilere bakıldığında Samanilerin etkin olduğu 10-11. yüzyıllarda dirhem ihracının yoğunluğu açıkça görülebilmektedir (Tablo 2-3).

Dönem	Dirhem Adedi	Toplam Dirheme Oranı
8. yüzyıl	2321	%0.9
9. yüzyıl	56.676	%22.2
10. yüzyıl	167.621	%65.6
11. yüzyıl	28.952	%11.3
Toplam	255.570	%100

Tablo 2: Kuzey Avrupa ülkelerinde bulunan dirhemlerin kronolojik dağılımı (Noonan 1992: 243-247).

Dönem	Dirhem Adedi	Toplam Dirheme Oranı
7. yüzyıl ⁴³	158	%0.04
8. yüzyıl	16.640	%5.0
9. yüzyıl	66.946	%20.3
10. yüzyıl	183.116	%55.7
11. yüzyıl	62.027	%18.9
Toplam	328.887	%100

Tablo 3: Kuzey Avrupa ülkelerinde bulunan dirhemlerin kronolojik dağılımı (Shatzmiller 2013: 279).

Kuzey Avrupa ülkelerinde keşfedilen en eski tarihli Abbasî dirhemleri 8. yüzyılın sonuna (780/790) aittir. En eski örnekler Ribe (Danimarka) ve Staraya Lagoda⁴⁴ (St. Petersburg) gibi Abbasî coğrafyasına çok uzak olan yerleşimlerde rastlanmıştır (Kilger 2008: 211-213). Gerçi bu ilk örneklerdeki dirhem sayısı, yerel gümüş sikkelerle karşılaştırıldığında oldukça az olmakla birlikte⁴⁵ yine de dirhem ihracının başlangıcını temsil etmeleri açısından önemlidir. İtil Nehri'ne dökülen Kama ile Vyatka Nehirlerinin kaynağına yakın bir noktada bulunan Glaznov kıyılarında (Kazan'ın 400 km kuzeydoğusunda) ele geçen 4 adet erken Abbasî dirhemi de (Kilger 2008: 211-213) dirhemlerin hangi rota üzerinden geldikleri konusunda en eski kanıtlardan birini temsil etmektedir.

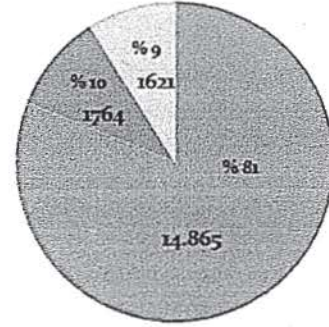
Erken 9. yüzyılda dirhemlerin Rusya dışında Baltık Adaları ve Güney Baltık kıyı şeridinde de artmaya başladığı görülmektedir⁴⁶. Erken 9. yüzyılda dirhem ihracındaki bu belirgin yükseliş Abbasîlerin altın çağı olan Harun'ül Reşid (786-809), Emin (809-813) ve Memun (813-835) dönemleriyle çakışmaktadır ve dirhem sayısındaki artış, Abbasî gücünün bir yansıması olarak da görülebilir. Benzer şekilde İtil Havzası'nda 9. yüzyıl başlarında periyodik olarak artış gösteren dirhem sayısının 840'larda o güne kadarki zirve noktasına ulaştıktan sonra 850'lilerde aniden sıfırlanması⁴⁷ tarihsel olarak Abbasîlerin büyük bir siyasal kriz yaşadıkları Vâsık (842-847) döneminin (Noonan 1992: 255) hemen arkasından gelmesiyle açıklanabilir. Öte yandan dirhem ihracının yükseliş ve alçalış eğilimlerini her zaman siyasal olaylarla bağlantılandırmanın mümkün olmadığını da söylemek zorundayız. Örneğin Abbasîlerin yönetim krizinin giderek derinleşmesine rağmen dirhem ihracı 860'lar boyunca canlı bir seyir izlemiştir.

860 sonrasında Abbasî dirhem ihracında niceliksel bir patlama yaşanırken, dirhemlerin coğrafi olarak yayılımı da devam etmiştir. Örneğin Finlandiya ve İsveç anakarasındaki en eski dirhemler bu sürece (860-890) aittir (Kilger 2008: 211-213). Geç 9. yüzyılda başta Gotland⁴⁸ olmak üzere Baltık Adaları'nın artık bir antrepo olarak seçildiği düşünülmektedir (Res. 4)⁴⁹. En batı noktada Vikinglerin deniz akınları yaptıkları ülkelerden biri olan Westerkliof I'de (Hollanda) 1 adet dirhem bulunması yayılımın ileriki aşamaları için önemli bir ipucudur (Kilger 2008: 222). 870'lerden itibaren İtil-Dnieper Havzası'nda ele geçen dirhem sayısında periyodik ve dramatik şekilde bir gerileyiş gözlemlenmektedir. Bu gerileyişi açıklamak için gümüş krizi, veba salgını ya da İskandinavya'da yaşanan siyasi karışıklık gibi bir dizi teori geliştirilmiş olmakla birlikte (Noonan 1985: 41-50; Kilger 2008: 228-229), kesin bir açıklama yapılamamıştır. Bildiğimiz tek olgu 9. yüzyıl sonunda Abbasî dirhemlerinin transit coğrafya olan Rusya ve çevresinde görünmez hâle geldiğidir. 9. yüzyıl sonunda İtil-Dnieper Havzası'nda buluntular giderek azalırken, İskandinavya'da dirhemlere daha yoğun biçimde rastlanılmaktadır. Bu Vikinglerin artık Abbasîlerden gümüş temin edemedikleri bir dönemde İtil'deki kaynakları İskandinavya'ya çekmeye devam ettikleri şeklinde yorumlanabilir. Kuzey Avrupa ülkelerinde 870-900 arasına ait 44.982 dirhem ele geçmiştir (Kilger 2008: 229). Bu dirhemlerin 20.500'ü Baltık Adaları'nda, 14.200'ü tek bir yerde (Spillings IV/Gotland) bulunmuştur. İsveç anakarasında bulunan dirhem oranı da bariz bir artışla 2711'e ulaşmıştır (Kilger 2008: 229). Anlaşılan artık, dirhemlerin toplanma noktaları İtil-Dnieper Havzası'ndan daha kuzeye İskandinavya'ya doğru kaymaktadır.

9. yüzyıl sonlarına tarihli dirhemlerin Normandiya çevresinde, Belçika (Muizen'de en eski örnek 1 adet) ve Hollanda (Westerkliof II'de 95 adet) gibi ülkelerde bulunması, Viking kolonilerinin artışına koşut olarak İslâmî dirhemlerin de kullanımının coğrafi olarak batıya doğru yayıldığını göstermektedir (Kilger 2008: 229). Nitekim yukarıda da değinildiği üzere Northumbria'daki (Doğu İngiltere) Viking kolonisi olan Torksey'de (68 adet), Croydon'da (3

adet) bulunan dirhemler, Vikinglerin kolonileşmeleri sonucu bu dirhemleri yaydıklarını kanıtlamaktadır (Kilger 2008: 232). Sonuç olarak dirhemlerin 9. yüzyıl sonunda doğudan batıya doğru çekildiği söylenilebilir.

Dirhemlerin giderek azalmaya başlamasını tersine çeviren olay 892 yılında Samanî Emiri İsmail I'nın (892-907) Maveraünnehir'de sikke kestirmeye başlamasıdır. Samanîler, Penşir Vadisi ve Şaş'ta (Taşkent) keşfettikleri gümüş madenleri sayesinde para piyasasına yeni bir soluk getirmişlerdir (Eagleton ve Williams 2013: 137). En verimli çalışan darp-hanenin Semerkand olduğu görülmektedir (Grafik 5). En erken Samanî sikkelerinin 915 civarından itibaren Avrupa'da dolaşıma girdikleri tahmin edilmektedir (Kilger 2008: 235). Samanî dirhemlerinin ihracı Nasr II (914-943) devrinde zirve noktasına eriştikten sonra giderek azalmış ve Mansur II (997-999) devrinde sona ermiştir. Bu süre içinde Noonan'ın tahminlerine göre Avrupa'ya 125 milyon Samanî dirhemi akmıştır ki bunların ağırlığının 375 ton tuttuğu tahmin edilmektedir (Hraundal 2013: 138).

■ Semerkand ■ Buhara ■ R.İh
Grafik 5: Kuzey Avrupa'da bulunan Samanî dirhemleri arasında basım yeri belli olanların yüzdelik dilimleri (Kovalev 2002).

ülke	900 öncesi	900-920	920-940	940-960	960-980	980-1000	1000-1020
Polonya	%10.2	%18.5	%21.2	%25.3	%13.7	%0.6	%0.7
Rusya	%4.1	%13.7	%15.5	%23.2	%35.5	%7.2	%0.8
İsveç	%11.0	%46.8	%26.3	%12.9	%0.6	%0.3	%0.1

Tablo 4: Tarihlendirilmesi kesinleşmiş Samanî dirhemlerinin ülkelere ve yıllara göre dağılımı (Noonan 1990: 72).

Dirhem İhracının Sona Erişi

11. yüzyıl başlarında İslâmî dirhemler ani bir şekilde Kuzey Avrupa'da kaybolmuşlardır. Dirhem sirkülasyonunun neden sona erdiği günümüzde de farklı teorilerle açıklanmaya çalışılmaktadır. Bunlardan ilk akla geleni İslâm dünyasında yaşanan gümüş krizi teorisidir (Noonan 1988a: 411-47; Noonan 1988b: 119-144; Noonan 1987-1991: 221-248; Streissguth 1999: 63). İslâm dünyasında 11. yüzyılda gümüş kaynaklarının tamamen tükenmesiyle piyasada altın ve bakır paraların hâkim olmasından anlaşıldığı gibi Müslümanların artık gümüşü Avrupa'dan ithal ettiklerine dair kanıtlar da bulunmaktadır (Eagleton ve Williams 2013: 138). Bunun yanı sıra ticaretin karşılıklılığı düşünüldüğünde Viking tarafında da bazı sorunlar yaşanmış olabilir. Örneğin Finlandiya'da yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda Vikinglerin temel ihraç ürünleri olan hayvan derisi ve postları elde etmek için giderek daha iç alanlara gittikleri ve bazen yüzlerce kilometre mesafe kat etmek zorunda kaldıkları anlaşılmıştır (Edgren 2015: 606-610). Bu piyasaya daha fazla ürün sürmek için olduğu kadar, belki de artık kunduz, samur gibi hayvanların sayısının azalmasından da kaynaklanmış olabilir. Ayrıca 11. yüzyıldan itibaren Vikinglerin din değiştirip Hristiyan olmalarıyla Kilise tarafından köle ticareti yapmaktan uzaklaştırıldıkları da bilinmektedir (Downham 2009: 15-17).

Müslüman ülkelerinden gümüş dirhem ihracının sona ermesine yakın sayılabilecek bir tarihte 938'de Rammelsberg'te Avrupa'nın en büyük gümüş yatakları keşfedilmiştir (Vidukinds of Corvey 2014: 138). Buradan çıkarılan gümüş Kutsal Roma İmparatoru Otto I'in (962-973) iktidarını sağlamlaştırmasını sağladığı gibi neredeyse iki yüzyıl boyunca Avrupa'nın temel gümüş gereksinimini karşılamıştır. Her zaman olduğu gibi Vikingler de kendi yayılım alanlarına oldukça yakın olan bu gümüş kaynağına yönelerek Kutsal Roma sikkelerini toplamaya başlamışlardır. 11. yüzyıl ortalarından itibaren Viking kolonilerinde ele geçen definlerde dirhemlerin oranı hızlı biçimde azalırken, "Alman" (Kutsal Roma ve Bohemia) sikkelerinin onların yerini aldığı görülmektedir. Nitekim İskandinavya'da ve çeşitli Viking kolonilerinde 10-12. yüzyıllar arasında tarihlenen 200.000'e yakın gümüş sikke (*peni*) ele geçmiştir⁵⁰.

Res. 9: Sven Forkbeard (985-1014) 995'te Danimarka'da kestirdiği sikke (Roesdahl ve Wilson 1992: 30).

Öte yandan 10. yüzyıl ortalarından itibaren Viking kentlerinin artık kendi sikkelerini bastır-
maya başladıkları ve Viking dünyasında yabancı sikkelere alternatif yerel bir tarz doğma-
sına öncülük ettikleri görülmektedir (Streissguth 1999: 61-62). York Kralı Eirik (948-952),
Danimarka Kralı Sven Forkbeard (985-1014), İsveç Kralı Olof Skötkonung (995-1022), Norveç
Kralı Olaf Tryggvanson (995-1000) gibi Viking kralları, genellikle Anglo-Sakson tarzını örnek
alan sikkeler kestirmişlerdir (Gullbekk 2015: 201).

Sonuç

9-11. yüzyıllarda iki farklı dünyayı temsil eden Abbasî/Samanî kültür dünyası ile Vikingler
arasında ekonomik, siyasal, teknolojik bir dizi karmaşık gelişmenin sonucu olarak, tarihte
eşine az rastlanır bir ticari ortaklık kurulmuştur. İtil ve Dnieper Nehirleri boyunca güneye
doğru yolculuk eden Vikingler ile Hazarlar, Bulgarların da aracı olarak katıldıkları bu çok
uluslu ticari ilişkiler sonucunda milyonlarca dirhem Viking yerleşim bölgelerine akmış,
Vikingler ise gümüş karşılığında İslâm dünyasına köle, kürk, balmumu, kehribar, kılıç gibi
ürünler satmışlardır. İskandinavya'nın maden kaynakları açısından fakirliği bu ticarete
başat rol oynamakla birlikte, Vikinglerin bakır, altın gibi madenlerden çok, gümüşe ilgili
oldukları anlaşılmaktadır. Vikingler dirhemleri genellikle toplu halde toprağa gömmüş-
lerdir. Bu gömülerin "banka" olarak kullanıldığı ve dirhemlerin de değişim aracı olarak
piyasaya sürüldüğünü savunan araştırmacılar olmakla birlikte, biriktirilen gümüşün 8-11.
yüzyıl İskandinav ekonomisinin gereksinim duyduğunun çok ötesine taşıdığını, bu nedenle
gümüş toplamanın dinsel nedenlerden de kaynaklanmış olabileceğini düşünen araştırmacı-
lar da bulunmaktadır. Nitekim ölü armağanları olarak dirhemlerden yapılan kolyelerin,
bileziklerin bulunması, dirhemlerin eritilerek kült nesnelere dönüştürülmesi ve İskandinav
inanç sisteminde maden ve madencilere yapılan göndermeler, gümüşün dinsel nedenlerle
de toplanmış olabileceğini düşündürmektedir.

11. yüzyılın başlarından itibaren İslâm dünyasından Viking coğrafyasına dirhem ihracı ani-
den sona ermiştir. İhracın sona ermesinde İslâm dünyasından gümüş stoklarının erimesi
sonucu Vikinglerin fazla ilgisini çekmeyen altın (dinar) sikkeye geçilmesi ve Avrupa'da
bulunan geniş gümüş madenlerinin keşfi eşzamanlı etkide bulunmuş gibi görünmektedir.
Vikinglerin "gümüş tutkusu" devam etmiş; ancak dirhem koleksiyonlarının yerini 11. yüz-
yıldan sonra Kutsal Roma ve Anglo-Sakson sikkeleri almıştır. Hatta artık kendi sikkelerini
kestirmeye yöneldikleri de görülmektedir. Yine 11. yüzyılın başlarında Vikinglerin din değış-
tirip Hristiyan olmaları sonucu Avrupa kültürüne eklemlenmeleri ve köle ticaretinin Kilise
tarafından engellenmesi gibi unsurların Müslümanlarla ticari ilişkilerin gerilemesinde etkili
olduğu sanılmaktadır.

NOTLAR

1. Maden sıkıntısı İskandinavya'nın maden çağlarına geç girmesine neden olmuş, örneğin Tunç Çağı ancak MÖ 1700'de başlamıştır. Öte yandan maden kaynaklarının eksikliği hammadde elde etmek için İskandinavları dış dünyayla bağ kurmalarına yol açan önemli itici nedenlerden biri olmuştur.
2. Tunç Çağı'ndan (MÖ 1700-500) itibaren Kıbrıs ve İspanya üzerinden bakır ve kalay madenleri İskandinavya'ya ithal edilmeye başlanmıştır (T. D. Price 2015: 31-254).
3. İskandinavya'da Neolitik (MÖ 4400-1700) dönemden itibaren altın ve bakır işçiliği başlamasına ve özellikle altın işçiliğinin ileri boyutlara ulaşmasına rağmen; Neolitik, "Nordik" Tunç Çağı (MÖ 1700-500) ve Roma Öncesi İlk Demir Çağı'ndan (*Pre-Roman Early Iron Age*) (MÖ 500-MS 100) günümüze ulaşmış hiçbir gümüş buluntu yoktur (T. D. Price 2015: 31-254). İlk gümüş eserler Roma Dönemi İlk Demir Çağı'nda (*Roman Early Iron Age*) (MS 100-400) görülmeye başlanan fibula, kap, Roma sikkeleri gibi Akdeniz kökenli ürünlerdir (T. D. Price 2015: 265-269, 282).
4. Örneğin 1891'de keşfedilen ve MS 1-5. yüzyıllar arasına tarihlenen Gundestrop Kazanı, 69 cm'lik çeperi, 42 cm yüksekliği, 9 kiloluk ağırlığıyla Geç Antik Çağ Avrupa'sından günümüze ulaşan en büyük masif gümüş buluntudur (T. D. Price 2015: 312).
5. Vikinglerin gümüşe olan "tutkusu" Ortaçağ kroniklerinde de işlenmiş bir konudur (Gullbekk 2015: 207).

6. Viking tarihi konusundaki geleneksel yaklaşıma göre Vikingler acımasız yağmacılar olarak kabul etmektedir. Bu yakıştırma tamamen gerçekdişi olmasa da günümüz tarihçileri Vikinglerin asıl zenginlik kaynağının yağma değil ticaret olduğunu düşünmektedir (Gullbekk 2015: 206).
7. Viking gömülerinde farklı kültürlerden elde edilen gümüş sikkeler bir arada bulunmaktadır. Erken gömülerde İslâmî dirhemler ile Frank, Anglo-Sakson, Bizans hatta Sasani dirhemlerine rastlanılabılırken, 10. yüzyıl sonundan itibaren Kutsal Roma, Bohemia sikkeleri de görülmeye başlanmıştır (Gullbekk 2015: 209-210).
8. İsveç Krallığı, Viking hazinelerine dönük yağmaları engellemek için ilk kez 1666'da bir yasa çıkarmıştır (Winroth 2014: 100).
9. Birçok Avrupa ülkesinde detektör yardımıyla define aramayı kolaylaştıran yasalar sayesinde amatör defineciler sürekli yeni keşifler yapmakta ve bulunan nesneler özel ya da kamu müzelerince açık arttırma yoluyla satın alınmaktadır. Son keşiflerden biri için bkz. URL 1.
10. Bu sayının yaklaşık yarısı günümüzde Rusya Federasyonu sınırları içinde kalan bölgede bulunmuştur.
11. İsveç'te bulunan dirhemlerin sayısı hakkında oldukça farklı bilgiler verilmektedir. 2008 tarihli konferansında Shatzmiller, İsveç'te bulunan dirhemlerin sayısını 70.000 olarak vermiştir (Shatzmiller 2013: 286); yakın tarihte basılan makalesinde Mikkelsen, 85.000 sayısını vermektedir (Mikkelsen 2015: 688). A. Winroth'un çalışmasında ise bu sayı adalarda 80.000, ana kıtada 40.000 olmak üzere toplam 120.000 olarak verilmektedir (Winroth 2014: 103). Rory Naismith ise bu sayıyı adalarda 120.000, ana kıtada 60.000 olmak üzere toplam 180.000 olarak vermektedir (Naismith 2005: 200).
12. İskandinavya ve çevresinde 19. yüzyıl boyunca keşfedilen dirhemler hakkındaki literatür için bkz. Heyd 1975: 64-75.
13. 7-11. yüzyıllara ait dirhemlerin %9'u (46 bin) Yakındoğu ülkelerinde, %8.5'i (41 bin) İberia'da, %7.8'i (38 bin) Orta Asya'da, %1'i (5 bin) Kafkasya'da, %0.3'ü (1600 civarı) de Kuzey Afrika ve Güney Avrupa ülkelerinde bulunmuştur (Kovalev ve Kaelin 2007: 4).
14. Örneğin Rusya, Danimarka ve İsveç'te ağırlıkları 100 - 400 gram arasında değişen ve "Permian Yüzükleri" adı verilen 100 kadar buluntunun hammadesinin İslâmî dirhemler olduğu sanılmaktadır (Hardh 2007: 135-149).
15. İsveç'te bulunan dirhemlerden 15.000 kadarını bizzat incelediğini ifade eden Egil Mikkelsen az sayıda olmakla birlikte (40) bazı sikkeler üzerine Thor çekici ve Haç motifi kazındığını gözlemlemiştir (Mikkelsen 2015: 689).
16. Vikingler dinarlarla değil yalnızca dirhemlerle ilgilenmiş gibi görünmektedir. Viking kolonilerinde ele geçen yüz binlerce İslâmî dirhem arasında yalnızca bir düzine kadar dinar bulunmaktadır (Blackburn 2007: 60). Akdeniz'de çok tutulan ve Franklar da dahil birçok Hristiyan krallıkta dolaşımda olan Endülüs dinarlarının (Bkz. Eagleton ve Williams 2013: 135-136) Vikinglerin dikkatini çekmemiş olması gerçekten de ilginç bir durumdur.
17. Mikkelsen 2015: 685. Viking kaynaklarında Müslümanlar hakkındaki yegâne bilgi Gotland'daki bazı mezar taşlarında gömülen kişilerin Serkland (Sarakenland) adlı bir ülkeye gidip savaştıklarına dair yazılardır (Logan 1991: 181). 11. yüzyıl ortasından kalan bir *Saga*'da, İgnar Vittfarne adlı biri önderliğindeki savaşçıların Volga Nehri güneyindeki Serkland'a sefere gittiklerinden ve İngar'ın 1041 yılında orada öldüğünden bahsedilmektedir. İsveç'te Upland-Mälär'da bulunan 25 kadar runik yazıtta İngar ve askerlerinin Serkland'taki savaşlarından söz edilmektedir (Holman 2009: 149).
18. Genel bilgi için bkz. Montgomery 2015: 694-707; Hraundal 2013.
19. Vikingler (Ar. *Macus*) 844 yılında Endülüs'ün Büyük Okyanus kıyılarına yönelik bir sefer düzenlemişler ancak bu ilk seferlerinde başarısız olmuşlar ve yaptıkları bir antlaşmayla yağmaladıkları ganimetlerle köleleri iade etmek zorunda kalmışlardır. 859'da ise Vikingler ilk kez Akdeniz'e girerek Kordoba ve Fas kıyılarını yağmalamışlar, hükümdar ailelerinden kaçırdıkları kadınlar karşılığı yüklü miktarda fidye almışlardır. Benzer akınlar 10. yüzyılda da sürmüştür (Christys 2015: 47-95).
20. İlk Rusların (Rhös) Slav değil, Nordik bir topluluk oldukları bazı "Slavcı" itirazlara rağmen gerek Ortaçağ yazarlarınca gerekse Gottlieb Siegfried Bayer'den (1694-1738) itibaren modern araştırmacılar tarafından savunulmaktadır. Bizans kaynakları, Rusları İsveçliler (gentis Sueonum) olarak nitelemişlerdir. Bizans'ı ziyaret eden Latinler, Rusları Avrupa'da Norman (Nordmannos) olarak bilinen halkın parçası olarak tanımlamışlardır (Holman 2009: 231). Arapça eserlerde de Ruslar, Slavlardan (Sakalibe) ayrı ve onları yöneten bir halk olarak betimlenmişlerdir. Rhös'lar hakkında yazılanlar, aktarılan âdetler, törenler, özel isimler (Örneğin Askold, Rurik, Oleg, Helga gibi) bu kişilerin açıkça Nordik bir toplum olduklarını göstermektedir (Hraundal 2013: 3-9. Ayrıca bkz: Kurat 1999: 19-24; Acar 2004: 20-21).

21. Sakalibe (الصقاليب) teriminin Slavları tanımladığı düşünülmektedir (Taşağıl 2014: 3-4; Şeşen 2001: 161). Sakalibe'nin slav olarak yorumlanmasına dönük kuşkular için bkz. Şan 2016: 1-18.
22. Yazılı kaynaklarda İslâm dünyasında binlerce Slav köleye sahip kişiler olduğunu ve bunların Ağlebilerin denetimindeki Kuzey Afrika ve Sicilya gibi Güney Akdeniz mıntıkasına yayıldıkları aktarılmaktadır (Taşağıl 2014: 3). Batı dillerinde köle kelimesinin karşılıklarına bakıldığında (Fransızca: *esclave*, İsveççe: *slav*) Vikinglerden alınan Slav kölelerin Müslümanlar aracılığıyla Frank Krallığı'na da satıldıkları anlaşılmaktadır (Winroth 2014: 118).
23. Dirhemler çok nadiren bir-iki parça olarak ele geçmektedir ve bazı defineler büyük sayılara ulaşabilmektedir. Örneğin 1999'da Spillings (Gotland/İsveç) bir çiftçinin dikkatini çeken bölge kazıldığında 14.295 dirhem bulunmuştur (Winroth 2014: 101). Buluntu yeri başına dirhem ortalaması 8. yüzyılda 145, 9. yüzyılda 264, 10. yüzyılda 251 ve 11. yüzyılda 316'dır (Noonan 1992: 239, 244-245).
24. 13. yüzyılda yaşamış olan İbn Dihya'nın (öl. 1235) iddiasına göre Endülüs Emevî Halifesi II. Abdurrahman (822-852), 844 yılında Viking akınlarını durdurmak amacıyla el-Gazal adlı bir elçiyi Viking ülkesine göndermiş ve el-Gazal, Avrupa anakarasından üç gün uzaklıkta bir adada Vikinglerin (Ar. *mecus*) krallarıyla görüşmüştür. Modern araştırmacılar bu seyahati hayal ürünü olarak görmektedir (N. Price 2015: 587; Holman 2009: Al-Ghazal maddesi, 25-26). J. E. Montgomery de bunun İbn Dihya tarafından uydurulmuş bir efsane olduğunu söylemektedir (Bkz. Montgomery 2015: 707; ayrıca Christys 2015: 25). Viking ülkesini ziyaret ettiği bilinen ikinci Endülüslü 950 yılında Birka'ya ya da Hedeby'ye (Danimarka) gelen ve daha güvenilir bir kaynak olarak kabul edilen Yahudi gezgin el-Turtuşî'dir (Holman 2009: 38-39; ayrıca bkz. Wiechmann 2007: 34).
25. 10. yüzyılda birçok Müslüman coğrafyacı, Karadeniz ile Hazar Denizi'nin birleştiğini düşünecek kadar bu bölgeye yabancı konumdadır. Erken İslâm coğrafyacılığının Kuzey ülkeleri hakkında bilgi eksikliği için bkz. Miquel 2003: 26-30.
26. Bizans kaynaklarında da Rhôs adıyla anılan Vikingler 860 yılından itibaren Dniپر Havzası'na yerleşerek Karadeniz'in kuzeyinden Bizans üzerine akınlar yapmaya başlamışlardır (Shepard 2015: 628-629).
27. Bizans kaynaklarında "baltalı barbarlar" olarak anılan Varangların varlığı İskandinavya'da yapılan epigrafik keiflerle de desteklenmiştir. İskandinavya'daki birçok mezar taşı ve kitabe Yunan ülkesine savaşmaya giden kişilere adanmıştır (Winroth 2014: 24-26).
28. Vikinglerin Franklardan ve Britanya krallıklarından topladıkları haraç (Danegæld) meselesi bugün de kafaları karıştırmaya devam etmektedir. Ortaçağ yazılı kaynakları Vikinglere muazzam miktarlarda haraç ödendiğini belirtmektedir. Örneğin Franklardan 842 yılında 7000 pound'luk (yaklaşık 3 ton) haraç olarak alınmıştır. 10. yüzyıl boyunca Franklardan Vikinglere ödenen haracın toplamı 40.000 pound'u (18 ton) bulmuştur. İngiliz kronikleri de Vikinglere 991 yılında 22.000 pound, 994 yılında 16.000 pound, 1002'de 24.000 pound, 1007'de rekor düzeyde 36.000 poundluk (16 ton) haraç ödendiğini yazmaktadır. Britanya'dan toplanan haraçların toplamı 100.000 pound'u (yaklaşık 45 ton) bulmaktadır. Donald Logan, bu haraçların gümüş eşyalar ve "Æthelred" sikkelerinden oluştuğunu ve İskandinavya'ya taşındığını belirtmektedir (Logan 1991: 122, 173). Öte yandan Svein H. Gullbekk, "Danegæld" olarak toplanan nesnelerin gümüş mü altın mı, sikke mi yoksa aynı ürün mü olduğunun bilinmediğini belirtmekte ve İskandinavya'da bu yüzyıllardan kalan kazı alanlarında Frank ve Britanya kökenli çok az nesne ve sikkeye rastlandığının altını çizmektedir. Dolayısıyla haraçlar gümüş kaleminde ödense dahi İskandinavya'ya taşındıkları kuşkuludur (Gullbekk 2015: 208).
29. Bizans sikkelerinin Arap-İslâm fetihlerinin hemen sonrasındaki dramatik geri çekilişine Kafkasya'daki buluntu toplulukları örnek verilebilir. Kafkasya'da keşfedilen 7-8. yüzyıllara ait 1002 Bizans sikkesinin 944'ü (%94,3) İmparator Heraklios (610-641) dönemine aittir. Onun ardılı Konstans (641-668) dönemine ait 56 (%5,5.) ve onun da ardılı olan Konstantin IV (668-685) dönemine ait yalnızca iki sikke (%0,2) bulunmuştur (Noonan 1980: 406).
30. 9. yüzyıla ait definelerin envanterine bakıldığında dirhemlerin toplam koleksiyon içindeki oranının çoğu örnekte %100'ü bulduğu görülmektedir. Örneğin Vitebsk (Beyaz Rusya) definesinde ele geçen 10.000 sikkenin hepsi dirhemdir. Spillings IV (İsveç/Gotland) definesindeki 9100 ve Spillings III definesindeki 5000 sikkenin tamamı da dirhemlerden oluşmaktadır. Åskedal (İsveç) definesindeki 2049 sikkenin 2046'sı dirhemdir vb. (Kilger 2008: 248-252).
31. Az sayıda olmakla birlikte 8. yüzyıl ortalarında ve sonunda ithal ya da taklit edilen dinarlar ve *fals*'ler henüz Vikingler ilk deniz akınlarına başlamadan önce de İslâmî sikkelerin saygın bir konumda olduklarını göstermektedir (Blackburn 2007: 61-62).
32. Batı Hristiyan dünyasında –sınırların girift olduğu İberia, bir kenara bırakılırsa– gerçekten çok az sayıda İslâmî sikke bulunmuştur. Vikinglerden bağımsız şekilde İtalyan tüccarlar aracılığıyla

Batı Avrupa ülkelerine ulaştığı tahmin edilen 8.-9. yüzyıllara ait Emevî-Abbâsî dinarlarından 1956 senesine kadar bulunanlar yarım düzine kadardır. İngiltere’de yalnızca iki adet Emevî, bir adet de Abbâsî dinarı, Fransa’da iki, Almanya’da da bir adet Abbâsî dinarı bulunmuştur. 11-13. yüzyıllara ait dinarlardan da Fransa’da 7 adet, Almanya’da bir adet İngiltere’de de iki adet Muravid dinarı ele geçmiştir (Blackburn 2007: 59-60). Daha sonraki keşiflerle bu sayılar bir miktar artmışsa da –örneğin İngiltere müzelerinde 2005 yılı kayıtlarıyla 7 dinar bulunmaktadır (bkz. Naismith 2005: 195)– benzer şekilde bakır paralar (*fals*) da nadiren ele geçmektedir. İberia’da 40 bine yakın dirhem bulunmuşken (bkz. Kovalev ve Kaelin 2007: 4), Fransa’da kayda değer bir dirhem buluntusu olmaması dikkate değerdir.

33. Endülüs Emevîlerine karşı Abbâsî Halifesi Harun ül-Reşid (786-809) ile Karolus Magnus (768-814) arasında yakınlaşma ve karşılıklı armağanlaşmalar yaşanmaktaydı (Clot 2007: 106-128).

34. “Barbar Viking” imajının aksine arkeolojik veriler Vikinglerin madencilik, kerestecilik, gemicilik ve diğer zanaat dallarında olduğu gibi tarım tekniklerinde de kıta Avrupa’sından ileride olduğunu göstermektedir. 9 ve 10. yüzyıllarda Vikinglerin Normandiya ve Britanya’ya tanıttıkları “ağır saban” denilen modern saban sayesinde Avrupa tarımında bir devrim yaşanmıştır (Di Pasquale 2014: 172, 376).

35. Örneğin Papalar Müslümanlara silah, demir ve kereste satan İtalyan tüccarları aforoz etme tehdidinde bulunmaktaydı (Bkz. Nicol 2000: 118).

36. Viking inançları hakkında bkz. Hultgård 2015: 266-273.

37. İslâm fakihleri savaş malzemesi olarak kullanılacak silah ve madenlerin “kafir” ülkelere satılmasını hoş görmüyorlardı (Bkz. İbn Teymiyye 2011: 44-45). Daha sonraki yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde de madenlerin ülke dışına çıkarılmasına karşı sürekli olarak önlem alınmaktaydı. Bu tür engellemeler Osmanlı Devleti’nde de temel politikalarından biriydi (Bkz. Pamuk 2015: 73).

38. Ticari hayatta “İslâm ümmetine kuvvet kazandırması koşuluyla” İslâm’ın yasakladığı bazı uygulamalara karşı esnek davranılabiliyordu. “Kafirler”den silah almak buna örnek verilebilir (Bkz. İbn Teymiyye 2011: 44-45).

39. Britanya’da Endülüs Emevîlerine ait 4 dirhem (2005) ele geçmiştir. Bunlardan Cuardele Definesi içinde Abbâsî paralarıyla birlikte bulunan örneğin doğudan gelme olasılığı yüksek olmakla birlikte, tek başlarına bulunan diğer 3 örnek için kesin bir şey söylenememektedir. R. Naismith, bu örneklerin Frank Krallığı kanalıyla Britanya’ya ulaştıklarını düşünmektedir (Naismith 2005: 207).

40. Viking kolonisi olan Torksey’de (68 adet) ve Croydon’da (3 adet) bulunan dirhemler, Vikinglerin kolonileşmeleri sonucu bu dirhemleri yaydıklarını kanıtlamaktadır (Kilger 2008: 232; Richards 2015: 467).

41. Örneğin Doğu Avrupa’da ele geçen 100 bin dirhem 95 bininin net biçimde tarihlendirilmesi yapılabilmektedir (Noonan 1992: 243). Samanî sikkeleri hükümdarların isimlerine ya da darphane merkezlerine göre rahatlıkla ayrılabilir (Kovalev 2002: 197-216).

42. Torksey, Vikinglerin önemli bir kamp alanıydı. İngiltere’yi 865’te işgal ettiklerinde, 872’ye kadar burada kalmışlardı (Kilger 2008: 233; Naismith 2005: 204).

43. Daha önce de vurgulandığı üzere 7. yüzyıla ait sikkelerin bu yüzyılda Avrupa’ya ulaştıkları düşünülmemektedir.

44. 600 yılından beri İskandinav toplulukları tarafından yerleşke olarak kullanıldığı bilinen ve gelişmiş bir metal işleme endüstrisine sahip olan Staraya Lagoda en geç tarihlisi 787 olan 31 dirhem bulunmuştur (Androschuk 2015: 657; Kilger 2008: 211-213).

45. Ribe’de ele geçen büyük çoğunluğu 8. yüzyıla ait olan 200 kadar sikke içinde dirhem oranı %2 (4 adet) kadardır. Geri kalan sikkelerin büyük bölümü (%85) Danimarka’da döküldüğü tahmin edilen yerel *Wodan* tipidir (Feveile 2015: 165).

46. Baltık Adaları’nda erken 9. yüzyıla tarihlenen 6 definde 124 dirhem bulunmuştur. Yine Polonya’nın Baltık kıyılarında 12 definde son örnekleri 825 yılına ait olan 369 dirhem ele geçmiştir. Almanya’nın Baltık kıyılarındaki bir kadın mezarında da aynı tarihlere ait 7 dirhem bulunmuştur (Kilger 2008: 215).

47. Örneğin İtil Havzası’nda 1992 yılına kadar ele geçen 100.000 kadar dirhemi inceleyen Noonan’ın ulaştığı sonuçlara göre toplam sikkelerin 1156 adedi (%1.2) 8. yüzyılın son yıllarına, 1045 adedi (%1) 800’lere, 2960 adedi (%3.1) 810’lara aittir ve bu artış periyodik olarak devam ederken, 4115 adetle (%4.3) 840’larda zirve noktasına ulaştıktan sonra 850’lilerde aniden buluntular sona ermektedir (Noonan 1992: 225).

48. Gotland, İngiltere ile Rusya arasında önemli ticarî merkez konumuna yükselmiştir (Bkz. Soldani 2014: 171).

49. Baltık Adaları'nda 860'lara ait toplam 2169 sikke elde edilmiştir. Baltık kıyılarında ise yakın bir oranda son basım tarihleri 860'lı yıllara ait olan 2709 sikke bulunmuştur (Kilger 2008: 222).
50. Bunların ülkelere göre dağılımı şu şekildedir: İsveç 85.000, Polonya 53.000, Rusya 33.000, Estonya 10.500, Danimarka 9000, Finlandiya 4000, Letonya 2000 (Tvauri 2012: 227).

KAYNAKÇA

- Acar, K. 2004. *Başlangıcından 1917 Bolşevik Devrimine Kadar Rusya Tarihi*. Nobel Yayınları, Ankara.
- Androshchuk, F. 2015. "Vikingerler Doğu'da", S. Brink ve N. Price (yay.) *Viking Dünyası*: 653-685. Çev. E. Kılıç, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Barthold, V. V. 2006. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Çev. R. H. Özden, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Berga, T. 2007. "Dirham Imitations as Pendants in Latvia", U. Fransson vd. (yay.) *Cultural Interaction Between East and West, Archaeology, Artefacts and Human Contacts in Northern Europe*: 171-175. Stockholm University Press, Stockholm.
- Bill, J. 2015, "Viking Gemileri ve Deniz", S. Brink ve N. Price (yay.) *Viking Dünyası*: 214-227. Çev. E. Kılıç, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Blackburn, M. 2007. "Gold in England During The 'Age Of Silver' (Eighth–Eleventh Centuries)", J. Graham-Campbell ve G. Williams (yay.) *Silver Economy in the Viking Age*: 55-98. Left Coas Press, California.
- Bloch, M. 2007. *Feodal Toplum*. Çev. M. Fırat, Kırmızı Yayınları, İstanbul.
- Christys, A. 2015. *Vikings in the South, Voyages to Iberia and the Mediterranean*. Bloomsbury Academic An imprint of Bloomsbury Publishing, London.
- Clot, A. 2007. *Harun Reşid ve Abbasîler Dönemi*. Çev. N. Demirtaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- D'Arienzo, V. 2014. "Kredi ve Para", U. Eco (yay.) *Ortaçağ Cilt II Katedraller, Şövalyeler, Şehirler*: 171-175. Alfa Yayınları, İstanbul.
- Di Pasquale, G. 2014. "Tarımda Devrim", U. Eco (yay.) *Ortaçağ Cilt II Katedraller, Şövalyeler, Şehirler*: 171-175. Alfa Yayınları, İstanbul.
- Downham, C. 2009. "The Viking Slave Trade", *History Ireland*: 15-17. History Publications Limited, Dublin.
- Edgren, T. 2015. "Finlandiya'da Viking Çağı", S. Brink ve N. Price (yay.) *Viking Dünyası*: 595-613. Çev. E. Kılıç, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Eagleton, C. ve J. Williams 2013. *Paranın Tarihi*. Çev. F. Kahya, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Feveile, C. 2015. "Ribe", S. Brink ve N. Price (yay.) *Viking Dünyası*: 161-167. Çev. E. Kılıç, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Gullbekk, S. H. 2015. "(Vikingerlerde) Sikkeler ve Para Ekonomisi", S. Brink ve N. Price (yay.) *Viking Dünyası*: 201-214. Çev. E. Kılıç, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Hardh, B. 2007. "Oriental-Scandinavian Contacts On The Volga", J. Graham-Campbell ve G. Williams (yay.) *As Manifested By Silver Rings And Weight Systems, Silver Economy in the Viking Age*: 125-147. Left Coas Press, California.
- Heath, I. ve A. MacBride 1985. *The Vikings*. Osprey Military Elite Series, Hong Kong.
- Heyd, W. 1975. *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*. Çev. E. Z. Karal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Holman, K. 2009. *The A to Z of the Vikings*. The A to Z Guide Series, No. 30, The Scarecrow Press, Inc. Toronto.
- Hraundal, T. J. 2013. *The Rus in Arabic Sources: Cultural Contacts and Identity*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Centre for Medieval Studies, University of Bergen.
- Hultgård, A. 2015. "Vikingerlerin Dini", S. Brink ve N. Price (yay.) *Viking Dünyası*: 266-275. Çev. Ebru Kılıç, Alfa Yayınları, İstanbul.
- İbn Fadlan 2015. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. Çev. R. Şeşen, Yedi Tepe Yayınları, İstanbul.
- İbn Hurdazbih 2008. *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. Çev. M. Ağar, Kitabevi, İstanbul.
- İbn Teymiyye 2011. *Müslümanların Kafirlerle İlişkileri*. Çev. İ. Canpolat, Takva Yayınları, İstanbul.

- Kilger, C. 2008. "Kaupang from Afar: 7 Aspects of the Interpretation of Dirham Finds in Northern and Eastern Europe between the Late 8th and Early 10th Centuries", D. Skre (yay.) *Means of Exchange: Dealing with Silver in the Viking Age*: 199-252. Aarhus Universitetsforlag, Dagfinn, Århus.
- Kovalev, R. 2002. "Roman Dirham Mint Output of Samanid Samarkand and its Connection to the Beginnings of Trade with Northern Europe-10th Century", *Historie & Mesure* XVII-3/4.
- Kovalev, R. ve A. C. Kaelin 2007. "Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia: Preliminary Observations", *History Compass* 5: 560-580.
- Kurat, A. N. 1999. *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ljungkvist, J. 2015. "(Vikingerde) Zanaatlar", S. Brink ve N. Price (yay.) *Viking Dünyası*: 233-242. Çev. E. Kılıç, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Logan, D. 1991. *The Vikings in History*. Routledge, London and New York.
- Merçil, E. 1992. "Saffariler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Cilt V: 412-451. Çağ Yayınları, İstanbul.
- Merçil, E. 2000. *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Mikkelsen, E. 2015. "Vikinger ve İslâm", S. Brink ve N. Price (yay.) *Viking Dünyası*: 685-694. Çev. E. Kılıç, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Miquel, A. 2003. *Arap Coğrafyacılarının Gözünde 1000 Yılında İslâm Dünyası ve Yabancı Diyarlar*. Çev. A. Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Montgomery, J. E. 2015. "Arapça Kaynaklarda Vikinger", S. Brink ve N. Price (yay.) *Viking Dünyası*: 694-708. Çev. E. Kılıç, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Naismith, R. 2005. "Islamic Coins from Early Medieval England", *Numismatic Chronicle* 165: 193-222.
- Nicol, D. 2000. *Bizans ve Venedik, Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*. Çev. G. Çağalı Güven, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Noonan, T. S. 1980. "When and How Dirhams First Reached Russia", *Cahiers du monde russe et soviétique* 21/3-4: 401-469.
- Noonan, T. S. 1985. "The First Major Silver Crisis in Russia and the Baltic, c.875-c.900," *Hikuin*, 11, 41-50.
- Noonan, T. S. 1987-1991. "The Onset of the Silver Crisis in Central Asia", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 7: 221-248.
- Noonan, T. S. 1988a. "The Impact of the Silver Crisis in Islam upon Novgorod's Trade with the Baltic", *Bericht Der Römisch-Germanischen Kommission* 69: 411-447.
- Noonan, T. S. 1988b. "The Start of the Silver Crisis in Islam: A Comparative Study of Central Asia and the Iberian Peninsula", M. G. Marques ve D. M. Metcalf (yay.) *Problems of Medieval Coinage in the Iberian Area*, 3: 119-144. Instituto de Sintra, Santarem.
- Noonan, T. S. 1992. "Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age", *Harvard Ukrainian Studies* XVI/3-4: 237-259.
- Page, R. I. 2009. *İskandinav Mitleri*. Çev. İ. Yılmaz, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Pamuk, Ş. 2015. *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Price, N. 2015. "İspanya, Kuzey Afrika ve Akdeniz'de Vikinger", S. Brink ve N. Price (yay.) *Viking Dünyası*: 584-595. Çev. E. Kılıç, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Price, T. D. 2015. *Ancient Scandinavia, An Archaeological History from the First Humans to the Vikings*. Oxford University Press, Oxford.
- Richards, J. D. 2015. "İngiltere'de Viking Yerleşimi", S. Brink ve N. Price (yay.) *Viking Dünyası*: 467-476. Çev. E. Kılıç, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Roesdahl, E. ve D. Wilson 1992. *From Viking to Crusader The Scandinavians and Europe 800-1200*. Rizzoli International Publications, New York.
- Shatzmiller, M. 2011. "The Role of Money in the Economic Growth of the Early Islamic Period (650-1000)", *Orientalia Lovaniensia Analecta* 215: 132-184.
- Shepard, J. 2015. "Viking Rus ve Bizans", S. Brink ve N. Price (yay.) *Viking Dünyası*: 626-653. Çev. E. Kılıç, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Sindbæk, S. M. 2015. "Yerel ve Uzak Yerlerde Alım Satım", S. Brink ve N. Price (yay.) *Viking Dünyası*: 190-201. Çev. E. Kılıç, Alfa Yayınları, İstanbul.

- Skre, D. 2015. "İskandinavya'da Kentlerin Gelişmesi", S. Brink ve N. Price (yay.) *Viking Dünyası*: 111-125. Çev. E. Kılıç, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Soldani, M. E. 2014. "Deniz Ticareti ve Limanlar", U. Eco (yay.) *Ortaçağ Cilt II Katedraller, Şövalyeler, Şehirler*: 166-171. Alfa Yayınları, İstanbul.
- Streissguth, T. 1999. *Life Among the Vikings*. Lucent Books, San Diego, California.
- Şan, E. 2016. "İstahrî'ye Göre 'Rûsların Üç Sınıfı' ve Bunların Üç Şehrinin Yeniden Değerlendirilmesi: Kiev, Novgorod, Birka", *Türk Dünyası Araştırmaları* 221: 2-18.
- Şeşen, R. 2001. *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Taşgılı, A. 2014. "Sakālibe", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* XXXVI: 3-4.
- Tereşçenko, A. 2007. "Hazarlar ya da Unutulmuş Bir Halkın Tarihi Yerlerinin Durumu Hakkında Bilinenler", J. Piatigorsky ve J. Sapir (yay.) *Hazar İmparatorluğu VII-XI. Yüzyıllar, Atlı Bir Kavmin Gizemi*: 33-69. Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Tvauri, A. 2012. *The Migration Period, Pre-Viking Age, and Viking Age in Estonia*. Tartu University Press, Tartu.
- Vidukinds Of Corvey 2014. *Deeds of the Saxons, Medieval Texts in Translation*. Translated with B. S. Bachrach and D. S. Bachrach, The Catholic University of America Press.
- Wiechmann, R. 2007. "Hedeby And its Hinterland: A Local Numismaticregion", J. Graham-Campbell ve G. Williams (yay.) *Silver Economy in the Viking Age*: 29-49. Left Coas Press, California.
- Waugh, D. C. 2009. *The Spillings Hoard in the Gotlands Museum, Gotland's Role in Viking Age World Trade*. Gotlands Museum, Visby.
- Watts, S. 2015. "From Raiders to Traders: The Viking-Arab Trade Exchange", *Saber and Scroll* 4/2: 117-128.
- Williams, G. ve M. Cowell 2009. "Analysis of a Gold Mancus of Coenwulf of Mercia and other Comparable Coins", *The Biritish Museum Techical Research Bulletin* III: 31-36.
- Winroth, A. 2014. *The Age of the Vikings*. Princenton University Press, USA.
- Yıldız, H. D. 1992. "Türklerin Müslüman Olmaları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* Cilt 6: 17-55. Çağ Yayınları, İstanbul.
- URL 1: <https://archaeologynewsnetwork.blogspot.com.tr/2016/06/viking-gold-hoard-discovered-in-denmark.html#DMWV23cloCw7BQld>